

Krajnik Szabolcs

*A létező, a nemlétező és a
virtuális a filozófiában és a művészetben*

*(Létezésproblémák aktualitása a művészettel kapcsolatosan a
művészetelmélet és a művészi tevékenység számára)*

Az utóbbi néhány évtized technikai fejlődésének eredményeképpen a létezés értelmezésének egészen új megközelítésére van szükség. Ezt jelen korunkban általában tudjuk és állítjuk is, azonban a létezésprobléma filozófiatörténeti áttekintése azt bizonyítja, hogy a jelen problémái a létezéssel kapcsolatos különböző felfogásokban a történet során már többé-kevésbé kifejtett formában megtalálhatóak.

Ezért előadásom első részében áttekintést adok – elsősorban rendszerező jelleggel – a létezésprobléma különböző megoldási kísérleteiről a tipikus, jellegzetes, egymástól eltérő, esetleg egymásnak ellentmondó felfogások rövid felvázolásával. Természetesen az idő szűke miatt a teljesség igénye nélkül és csak a lényegyet kiemelve tárgyalom az egyes bemutatásra kerülő elméleteket.

Ez az áttekintés talán segítséget nyújt ahhoz, hogy a kortárs művészetelmélet és a tudatos művészeti tevékenység új jellegzetességeit ezen összefüggésekben jobban megérthessük.

Elsőként a művészettel kapcsolatban is megnyilatkozó Platón létezésfelfogásáról beszélnek röviden. Az elképzelés lényege, hogy a létezés három szinten valósul meg. Az első szint a tökéletes, igazi létezés az ideák létezése, második a fizikai, tárgyi létezés, vagy evilági létezés, mint az előző másolata (*демиургос*). (Másolást végző, teremtő istenség által). A harmadik a művészeti alkotások létezése. Elvileg lehetséges volna, hogy a művészeti alkotás is az ideák közvetlen másolata legyen, de Platón szerint nem így van. A művészeti alkotások az evilági, fizikai dolgok másolatai, s így a másolat másolataként léteznek. Platón szóhasználatával – magyarrá fordítva – a művészeti

alkotások létezése az igazságtól számított harmadik helyen áll. A másolás során több-kevesebb mértékben részesülnek a dolgok az ideákban. Az ideák objektíven léteznek.

Arisztotelész a létezés-probléma különböző vonatkozásainak tárgyalásakor kiemeli az aktuális és a potenciális (a lehetséges) létezés, a szükség-szerű létezés és az esetleges (kontingens) létezés megkülönböztetését. Az arisztotelészi vizsgálódások fontos eleme a létezés időbelisége.

Egyik jellemző problémája az igazság vizsgálata, mellyel kapcsolatban felveti a kérdést: lehet-e igazságértéket tulajdonítani a másnapi (tehát a jövőben bekövetkező), például egy tengeri csatáról szóló állításnak?

A filozófia történetén végighúzó alapvető kérdéssel feltevése a múlt-jelen-jövő létezése.

Arisztotelész arra a következtetésre jut, hogy ha a múlt-jelen-jövő az idő részei, akkor lehetséges, hogy az idő talán nem is létezik, mivel a múlt nem létezik, mivel már elmúlt, a jövő nem létezik, mert még nincs jelen, a jelen pedig csak egy pillanat, mely azonnal múlttá válik. Felmerül tehát a gyanú, hogy hogyan létezhet valami, ha a részei nem léteznek.

Arisztotelész gondolatainak felhasználásával a középkorban elsősorban Aquinói Tamás foglalkozik a már említett aktuális-potenciális létezés kérdésével. Az ő munkája nyomán igen nagy jelentőségre tesz szert az örökké való létezés kérdése. Az örökkévalóságnak Aquinói Tamás két formáját különbözteti meg. Az egyik a végtelen hosszú ideig tartó létezés (*sempiternitas*), illetve a másik az időtlen, idő nélküli örökkévalóság (*aeternitas*). Ennek a megkülönböztetésnek fontos jelentősége

van az evilági, illetve túlvilági létezés megkülönböztetése szempontjából, mivel az evilági létezés időbeli és a dolgok létezése vagy véges, vagy időben végtelen, viszont a túlvilági létezés idő nélküli létezés, amely fontos jellemzője az isteni létezésnek. Ez képezi az alapját egy további megkülönböztetésnek, a véges és végtelen létezésnek.

Ezzel kapcsolatos a középkori filozófiának egyik leglényegesebb, és azóta is vizsgálat tárgyát képező problémája, a test és lélek létezésének kérdése. (Anyagi létezés – szellemi létezés, véges – végtelen létezés)

Ehhez hozzátehetjük kiegészítésképpen Hegel véleményét, aki szerint minden konkrét egyedi létező létezése véges! Tehát semmilyen konkrét dolog nem létezhet végtelen hosszú ideig.

Anzelmus felveti (Proslogion-Istenbizonyításnál felhasználva) az értelemben való létezés, illetve a valóságban létezés különbözőségét.

Az értelemben való létezés nem a teljes létezés. Abba beletartozik az Anzelmus által valóságosnak jelzett, más szóval objektívnek nevezett létezés, míg az értelemben való csak pusztán szubjektív.

Anzelmus az isteni létezés jellemzéséhez hozza a tökéletesség tulajdonságát. (Az ő kifejezésével „az, aminél nagyobb nem lehet elgondolni”.). Mivel Anzelmus számára ez isteni tulajdonság, ez logikailag szükségszerűvé teszi Isten reális, valóságos, nem csak az értelemben való létezését. Anzelmus számára ez azt is jelenti, hogy Isten valóságos létezését bizonyítani is lehet, sőt, Isten nemlétezését elgondolni sem lehet. (Ontológiai Isten-érv. Az esztelen szívében gondolhatja, hogy nincs Isten, de csak az esztelen, mivel Isten nemlétezése el sem gondolható a racionális gondolkodással bíró számára.)

Ennek a problémának a műalkotás értelmezés szempontjából döntő jelentősége van akkor, ha megvizsgáljuk az objektivitás és szubjektivitás problémáját a művészettel kapcsolatban.

A filozófia történetében az az alapvető kérdés, hogy a fenti kettő közül melyik az elsődleges, az alapvető filozófiai irányzatok lényegi ellentétét tartalmazza. A művészettel kapcsolatban lényeges figyelembe venni, hogy az objektivitás-szubjektivitás, objektív létezés-szubjektív létezés szembeállítás, amennyiben a műalkotás létrejöttének folyamatát tekintjük, viszonylagossá válik, mert a kétféle létezés e folyamatban egymásba alakul át. A műalkotás létrejöttének első lépéseként azt a gondolati szubjektív elemet lehet tekinteni, melyben az alkotó megfogalmazza alkotásának és egész alkotótevékenységének (ars poetica) lényegét. Az ennek alapján létrejövő, megvalósuló anyagi, tárgyasult formában megjelenő alkotás a gondolat objektiválódásaként értelmezhető, melynek lényege kifejeződik már abban a régi latin közmondásban is, mely eredetiben így szól: „*Habent sua fata libelli.*” (A könyveknek saját soruk van.) Ez általában is tükrözi a művészeti alkotások objektiválódásának, az alkotótól való elválásának, önálló létezésének lényegét.

Ebből az a következtetés adódik, hogy a művészet hordozza az objektív és szubjektív egymásba való átmenetének folyamatát, mivel a műalkotás nem önmagáért való létezés, hanem a befogadóra való hatás révén nyeri el létezésének értelmét. Az objektív létezéssel bíró alkotás a befogadóban végbemenő elsajátítási folyamat során szubjektív, belsővé válik.

A műalkotásnak ez a szubjektív létezése, amennyi-

nyiben a befogadó alkotótevékenységet folytat, kiindulópontja lesz egy újabb objektiválódási folyamatnak, egy újabb alkotásnak.

Az objektív létezés Platón felfogásának figyelembevételével nem feltétlenül hagyományos értelemben vett tárgyiasult létezés, hanem a matematikai objektumok létezéséhez hasonlóan – melyek Platón szerint legközelebb állnak az ideákhoz – szellemi létezés. (Objektív idealizmus, néhány példa: Hegeli abszolút szellem, keresztény Isten létezése)

A technikai fejlődés eredményeként napjainkban műalkotások egy virtuális térben (cyber-tér) jöhetnek létre és jelenhetnek meg. A megjelenéshez elengedhetetlenül szükséges a számítógépes technika, melynek révén az alkotás „ténylegesen”, érzékeink számára is tapasztalhatóan megjelenik, így a Berkeley által adott létezésértelmezés tekintetében is létezővé válik.

Berkeley a létezésproblémának egy tapasztalathoz, érzékeléshez kötött vizsgálatát tekinti csak értelmesnek. Ugyanis az a véleménye, hogy az érzékeléstől függetlenül létezésről vizsgálni értelmetlen, mivel a létezés értelmes vizsgálata előfeltételezi egy érzékelő szubjektum meglétét (lehet akár Isten is) és a létezés kifejezés értelme mintegy definíciószerűen kimondva: Létezni annyira, mint érzékeltnek lenni („esse est percipi”). Ez elég logikusnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy lehet-e egyáltalán mondani valamit egy elvileg érzékelhetetlen dolog létezéséről. A válasz az, hogy nyilván nem. Ez az empirista létezés meghatározás kiinduló alapja, melyet később Kant fejleszt tovább, aki hasonlóan felveti a kérdést: van-e „önmagában létező dolog” – *Ding an sich*. A

kérdés így felvetve Kant szerint értelmetlen, mivel „a dolog önmagában” kifejezés azt jelenti, hogy megismerhetetlen, mivel egyszerűen fogalmazva azt jelenti: mit mondhatunk egy dolog létezéséről, ha nem tudunk róla semmit. Az „önmagában való dolog” azt jelenti, hogy a dolog, amikor nem érzékelem. Ugyanez az alapállás jelenik meg egy XIX-XX. század fordulóján élt osztrák fizikus, Ernst Mach *Érzetek elemzése* című munkájában, melyben azt az első közelítésben abszurdnak tűnő kijelentést fogalmazza meg: „az sem lényeges kérdés, hogy létezik-e a világ, vagy csak álmodjuk”. Bármennyire is furcsa a kijelentés, racionális magva elfogadható, ugyanis Mach számára a kérdés azért nem lényeges, mert elvileg megválaszolhatatlan. Egy számunkra tudottan megválaszolhatatlan kérdés az értelem számára lényegtelen. Ez a gondolat teljesen analóg Kantnak azzal az állításával, hogy a „dolog önmagában” elvileg megismerhetetlen.

Ezeket a Berkeley-től induló gondolatokat szokták szubjektív idealizmusnak nevezni, mely felfogás bizonyos filozófiai irányzatok – elsősorban a materializmus – továbbá az objektív idealizmus számára elfogadhatatlan. Bármennyire is így van, súlyos érvek szólnak amellett, hogy a Berkeley által képviselt felfogás ugyan a köznapi felfogás számára esztelennek tűnik, mégis értelmesnek tekinthető, mivel Berkeley a létezés kifejezés jelentését definiálja, azaz magát a létezését definíció kérdésnek tekinti. Ha ez a mindennapi közönséges értelem számára elfogadhatatlan, akkor gondoljunk arra, hogy például a matematikai, geometriai objektumok is definíció által nyernek létezését. Az igaz, hogy Platónra visszagondolva

tudjuk, hogy a matematikai objektumok létezése más típusú, mint a fizikai objektumoké, ez azonban nem cáfolja a Berkeley által képviselt felfogást. Már csak azért is, mert tudjuk azt is, hogy az úgynevezett józan ész álláspontja filozófiai, illetve tudományos kérdésekben nem mérvadó, és nem képezheti alapvető filozófiai, vagy tudományos kérdésekben való állásfoglalás alapját. Erre legnyilvánvalóbb példákat a modern fizika eredményei (relativitás, kvantumelmélet, elemi rész fizika, kozmológia) adják, melyek a józan ész számára felfoghatatlanok, túl vannak a józan észen. Az okság problémájának megfordulása (fénysebességnél nagyobb sebesség, idő irányának megfordulása, a világegyetem létrejöttének modellje, felfűvődő világegyetem, ősrobbanás. Elemi részek egymással való kapcsolata, szétválásuk után.)-ezek az eredményei a modern tudománynak a józan ész számára paradoxonok (felfoghatatlan ellentmondások).

További szempontokkal gazdagodik a létezés vizsgálata a XX. század filozófiájában és művészetelméletében, természetesen nem előzmény nélkül. Feltétlenül fontos megemlíteni az egzisztencializmus kérdésfeltevéseit és válaszkísérleteit, melyek két probléma köré csoportosulnak.

1. *a lét és az idő (Martin Heidegger)*

2. *a lét és a semmi (Sartre), (illetve Heidegger: Mi a metafizika)*

Az itt felvetődő alapkérdés: létezik-e a semmi. Heidegger válasza: A semmi létezik (miért van inkább a valami, mint a semmi). A valami az már létező, a semmi ugyan nem valami, de ennek el-

lenére létezik. Heidegger a semmivel kapcsolatos kérdésfelvetés során különbséget tesz a filozófia és a tudomány között, és magyarázza, hogy a tudomány miért nem foglalkozik a semmivel. Ennek az egyszerű oka az, hogy minden tudomány tárgya valami, a valamivel foglalkozik, és ezért a semmi problémája nem tudományos vizsgálat tárgya, mert annak tárgya csak valami lehet.

A virtuális

A szó eredeti jelentésben: látszólagos – Optika, virtuális és valódi kép megkülönböztetése az optikában. Valódi képnek azt nevezzük, klasszikus szóhasználattal, ami ernyőn felfogható. Itt a tükrökkel és lencsékkel létrehozott képek két típusáról beszélünk. (Látszólagos – tárgyasulás) kérdése. A negatív fókuszú lencse által létrehozott kép az virtuális. Pozitív lencse adhat virtuális vagy valódi képet is (nagyítóként virtuális). Ez a kifejezés általánosult: valóságos, aminek fizikai tárgyasulása van, érzékek számára közvetlenül hozzáférhető, és virtuális az, ami csak a számítógépes technikával jeleníthető meg. A virtuális már csak viszonylagos, mert tárgyasult kép készíthető nyomtatással, ahogy a pozitív lencse ernyőn felfogható képet csinál. A „cyber” térben, mint elektromos jelenségekként létező dolgokról képek készíthetőek.

Ez másmilyen a létezés szempontjából, mint a klasszikus analóg fotó és film. Létrejön egy negatív kép, ami fizikai, tárgyasult létező mindkét esetben. A számítógépes digitális térben létező közvetlenül nem hozzáférhető az érzékelés számára.

Egy digitális képet nem tudunk számítógép nélkül megnézni, közvetlenül érzékelnünk a szemünkkel.

Akárcsak egy matematikai egyenlet, ami egy kép kiindulópontját képezheti, amiből a számítógép képet tud készíteni. Ez kinyomtatható, és akkor ugyanolyan kép lesz, mint bármely megszozott „tárgyasult valóság”. Ez a tárgyasulásnak egy a számítástechnikához kötött új típusa. Egy példa, hogyan jelenik meg egy számítógéppel generált képben a potenciális és az aktuális létezés problémája. A számítógép által létrehozott, vagy generált képek háttérben matematikai egyenletek, formulák állnak. Az objektíválódás és létrejövés eszköze a számítógép (pl.: fraktálgrafika).

Természetesen tudjuk, hogy bármely műalkotás létrehozásában szerepet játszik valamely típusú, fejlettségű technika (festészet, szobrászat: a választott technika, anyag, létrehozás, megmunkálás eszköze). A legkézenfekvőbb példák az úgynevezett technikai művészetek: fotó, film.

Tehát ha komolyan megfontoljuk, azok véleménye, akik a számítógépes technika által létrehozott alkotásokat nem tekintik művészeti alkotásoknak azért nem helytálló, mert a műalkotások létrejöttében mindig is szerepet játszott és játszik valamiféle technika, csak az új technika közvetítésével létrejött alkotások kezdetben hosszas küzdelemben nyerik el létjogosultságukat.

Ebben a témakörben nem kérdőjelezhető meg, hogy új technika felhasználásával a műalkotások létrejöttének új típusai jelennek meg.

Befejezőként néhány alapvető gondolat, melyek a téma tárgyalásához elengedhetetlen szempontok. Elektronikus és digitális jelleg a vizsgált létezésnek a két legfontosabb jellemzője, mind-

kettő az érzékek számára közvetlenül hozzáférhetetlen. A jelek a képek hordozói, de nem maguk a képek. Egy adathordozó (lemez, pendrive, memóriakártya) tartalmazza a kép előállításához szükséges jelet, információt, a jelek képpé alakításához szükséges információkat és az átalakításához szükséges technikát.

Központi fogalma a kérdésnek a jel és az információ. Mivel az információ maga nem tárgyi jellegű, csak fizikai tárgyi hordozója van. Médium, ami az információt közvetíti. Az információ hordozója tárgyi, de az információ nem az. Az információ létezése jellegében más, mint egy tárgy létezése. Úgy érezhetnénk, hogy ezeknek a típusú információknak a létezése már nagyon messze esik attól, amelyet megszokhattunk, amikor tárgyi valóságukban létező dolgokról esik szó.

Végezetül szemléljünk meg egy egyszerű példát: a könyv elolvasásával az információ nem tűnik el, elsajátítjuk. A könyv ebben az esetben is egy tárgy, akárcsak például egy zsíros kenyér, viszont egy zsíros kenyér, elsajátítása után más számára már nem lesz elsajátítható. A fizikailag tárgy formájában létező műalkotások esetében is csak a róla szerzett érzéki információk, érzékletek teszik lehetővé a befogadást, illetve képezik annak kiindulópontját. Itt visszaérkeztünk Berkeley létezés-konceptiójához és ennek továbbfejlesztéseként Kant felfogásához: minden megismerésünk az érzékeléssel kezdődik (Kant, *A tiszta ész kritikája* bevezetésében).

Mint ahogy e rövid és igen vázlatos áttekintésben láthattunk, a létezés kérdése a virtuális képalkotás eszközével alkotó művészetekkel kapcsolatosan igen mélyen gyökerezik és nagy múltra

visszavezethető történet, melyből képet kaphatunk annak néhány fontos, jellemző problémájáról. Ezek aktualitásukból napjainkra mit sem veszítettek, illetve a kortárs művészettel kapcsolatosan egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, s ezzel együtt egy igen izgalmas vizsgálódás alapjául szolgálnak, melynek eredményei nyilvánvalóan további kérdéseket vethetnek fel és érdekes diskurzusok alapjait képezhetik.

Irodalomjegyzék

- Anselmus *Proslogion*. In. *Filozófiai és teológiai művek*. Osiris Bp. 2001.
- Aquinói Szent Tamás: *A létezőről és a lényegről*. Helikon Kiadó, Bp. 1990.
- Arisztotelész: *Metafizika*. /11. és 12. Fejezet/ Tankönyvkiadó, Bp. 1962.
- Berkeley, G. : *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Gondolat, Bp. 1985.
- Hegel, G.W.F. : *A logika*. / 91. és 92. paragr./ Enciklopédia I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Hegel, G.W.F. : *A természetfilozófia*. /258. paragr./ Természetfilozófia II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968.
- Heidegger, M. : *Mi a metafizika*. In.: *Költőien lakozik az ember*. T-Twins Kiadó, Bp., Szeged. 2004.
- Heidegger, M. : *Lét és idő*. Osiris, Bp. 2007.
- Kant, I. : *A tiszta ész kritikája*. /Bevezetés./ Atlantisz, Bp. 2009.
- Mach, E. : *Az érzetek elemzése*. Franklin Társulat, Bp. 1927.
- Platón: *Állam*. /3. kötet/ Európa, Bp. 1984.
- Pokorny, C.K.–Gerald, C.F. : *Computer graphics: The principles behind the art and sciences*. Franklin, Beedle & Associates Irvin, California. 1989.
- Sartre, J.P.: *A lét és a semmi*. L' HarmattanBp. 2005.